

B3983

PHD ÉRTEKEZÉS TÉZISEI

KÓTÉL EMÓKE

„NYEH SZE PÁCSI”

ÖRKÉNY ISTVÁN EGYPERCESEI

SZEGED

2003.

PROBLÉMAFELVETÉS, MÓDSZER, ELMÉLETI HÁTTÉR

Dolgozatomban a rövidtörténetek, közelebből ÖRKÉNY István novelláinak és egyperceseinek narratívikai problémáival foglalkozom. Kísérletet teszek annak bemutatására, hogy ÖRKÉNY egypercesei miként jöttek létre, fejlődtek ki és alakultak át a kezdeti időszak novellái után. Pontosabban, miként vonul végig az egész életművön a rövid formák kiaknázásának lehetősége. A szövegeket a narratológiai vizsgálat mellett szociolingvisztikai, kulturális- és társadalomtörténeti szempontok segítségével próbálom meg elemezni.

„A jelenlegi írott irodalmi kommunikációt megelőző elsődleges kommunikációs formák részben máig is élő nyelvjátékok és történelmi dokumentumok alapján logikailag rekonstruálhatók, majd egyes szempontok szerint meghatározhatók egy sajátos grammatikai rendszer segítségével, mely alkalmas bizonyos poétikai fogalmak explikálására. Ez azt jelenti, hogy az ennek megfelelő irodalomelméleti összefüggésekbe várhatóan csupán olyan módszer nyújthat bepillantást, amely a történetiséget a szociológiai-kulturális szempontok figyelembevételével és egy, a nyelvi felépítésének megfelelő, maximálisan pontos elemző eljárással egyesíti.” (KANYÓ Zoltán: *Az irodalmi kommunikáció kérdései nyelvészeti szemszögből*. In: Uő: *Szemiotika és irodalomtudomány. Válogatott tanulmányok*. Szeged, JATE Kiadó 1990. 347-351. 351.)

E kívánalmakhoz igazodva a munka elvégzéséhez elengedhetlenül fontos az egyperces novellák születésének nyomon követése, majd ezt követően a recepció sokféleségének feltárása és bemutatása: a korban uralkodó eszme, a

szocialista realizmus követelményei és az ezeknek való megfelelés igénye, az adott kötetek és konkrétan az egypercesek kortárs recepciója, magának ÖRKÉNYnek viszonyulása saját műveihez és véleménye az egyperces novellákról, valamint a külföldi recepció, elsősorban az ÖRKÉNY-művek francia befogadása. Az ideológiai alapon működő kortársi irodalomkritika mellett jelentős segítséget nyújt a későbbi ÖRKÉNY-recepció feltárása. A poétikai elemekkel, fogalmakkal dolgozó irodalmárok közül három, ám egymástól igencsak különböző szerzőt emelek ki. Elsőként SÜKÖSD Mihály egyperces-tipologizálását, majd THOMKA Beáta műfaj történeti, műformákkal operáló rendszerét, végül HANKISS Elemér filozófiához közelítő felosztását ismertetem.

Mivel munkám során szeretném elkertülni, hogy elméletekből gyártott elméleteket vizsgáljak szövegek helyett, ezért a narrációelméleti írások körét, valamint a műfaj történeti háttérnek a felvázolását igyekszem kibővíteni és szemléltetni a világirodalomból vett párhuzamokkal is.

A novellák narratívikai vizsgálata előtt rövid műfaj történeti és általános narratológiai áttekintést adok. Ennek fontos része a különböző műfaji hagyományok vizsgálata, a rövid történet fogalmának és kritériumainak tisztázása. Terminológia-használatom THOMKA Beáta kutatási eredményeit követi. Előzményként külön foglalkozom a haszid mesékkel és az ehhez szorosan kapcsolódó dialogicitással, mint műfajszerző és építő elvvel.

A műfajok között és egy adott műfajon belül végbemenő transzformációk, rövidülések bemutatásakor az ún. egyszerű formák vizsgálatára helyezem a legnagyobb hangsúlyt. Egy hipotetikus elképzelt redukció legutolsó láncszemeként külön ki kell emelni a viccet. Így rövid vicctörténeti bemutatást

követően végigtekintem az egyperces novellák és az orális hagyomány felől érkező viccek találkozási pontjait: tartalmi, poétikai és narratológiai szinten.

Az állandó rövidülést, a jelzésszerűséget, az olvasó nagyfokú aktivitását több szinten kíséreltem meg bemutatni: narratológiai szempontból, valamint műfaji és poétikai megközelítés felől. Ezek alapján felvázolható egy olyan redukciós rendszer, mely a hagyományos értelemben vett novellaformától eljut a nem kanonizált irodalmi formákig. Ennek eredményeként kirajzolódik egy másfajta, eddig alig kutatott hagyománnyal való kapcsolat. Az ezt prezentáló haszid meséknél a dialogicitás, illetve az erre épülő szerkezet (dialogikus rövidtörténet) segítségével feltárható az a redukciós sor, melynek végén jelenleg a vicc, mint a legkisebb, definiálható egyszerű forma található.

A vicc folklór felőli megközelítése, az ún. egyszerű formák vizsgálata, André JOLLES problémafelvetésén alapszik, s a folkloristák kutatásaira, főleg KATONA Imrének a témával foglalkozó gyűjtéseire és tanulmányaira épül.

Vizsgálódásom elméleti háttérét szociolingvisztikai alapokon szerveződő nyelvi világokra építem. Ezen belül is főként az olvasók és az író között működő megértési formákat, interpretációs stratégiákat elemzem egyfelől a korlátozott kód fogalmának segítségével, másfelől a hagyományos retorikai alakzatok és műveletek novellákban megfogható szintjeinek vizsgálatával.

Az így kirajzolódó „világképet” egyfajta történeti narratívaként kezelem, mely alapvetően átírja az irodalminak tartott szövegek, a gondolkodás és a nyelv viszonyát. ÖRKÉNY egyperces novelláit történeti tablónak tekintem, melynek elemei egy sajátos, egymástól szétválaszthatatlan szöveg-halmazt alkotnak. Így joggal adódik a kérdés, vajon értelmezhetem-e ezt a különleges nyelvi- és szövegvilágot elbeszélésciklusként, vagy esetleg nem hagyományos formájú, és

nem kanonizált poétikai formák segítségével megalkotott regényként. Ehhez, kiindulásként nagy segítséget nyújt Margaret DUNN és Anne MORRIS javaslata, az 'összetett regény' (the composite novel) fogalmának bevezetése és megkülönböztetése a novellaciklustól.

TARTALMI ISMERTETÉS

A téma látszólag egy agyonírt, néha már közhellyé vált megállapításokat, elemzéseket vonzó szerző életművével kapcsolatos. Ám ha megnézzük az ÖRKÉNYről szóló szakirodalmat, akkor – néhány kivételtől eltekintve – azt vesszük észre, hogy az életrajzi adatokon és azoknak a művekre gyakorolt hatásán alig lépnek túl a kritikusok, irodalmárok. A drámaelemzésekhez és egyperces-értelmezésekhez mérten a korai elbeszéléseknek, novelláknak igen mostoha sorsuk van a szakirodalomban. Ez bizonyos szempontból érthető, hiszen egy részük könnyen felejthető, modoros, felszínes ábrázolású, poétikailag kialakulatlan mű. Viszont vizsgálódásaim egyik alaptételéhez elengedhetetlenül fontos ÖRKÉNY korábbi szövegei közül a *Budai böjt*, az *Ezüstpisztráng* és *A Jeruzsálem hercegnője* című kötetek megemlítése. Ha ugyanis összevetjük a különböző kötetek anyagát, észre lehet venni, hogy ÖRKÉNY egy témát többször is feldolgozott, át- illetve újraírt. Feltűnő, hogy ezek az „átírások” egyre rövidebbek és frappánsabbak lesznek, majd amikor 1968-ban megjelenik az *Egyperces novellák* című kötet első kiadása – azokban köszönnek vissza, teljesen megváltoztatott formában – mintha a korai elbeszélések rezüméjét olvasnánk dialogikus formában.

Érdeklődésem középpontjában tehát az egypercesek műfaji, poétikai vonatkozásai állnak. Ennek kiegészítéseként vizsgálom a már említett recepciósi háttérrel, a francia fordításokat, s ezért tartom jelentősnek a TARDOS-féle - ÖRKÉNNYEL közösen végzett - fordítások „munkamenetének”, az egypercesek születésének bemutatását. A műfaji problémákon túl foglalkozom a különböző struktúraépítő epikai elemek hagyományos jelentéseinek és funkcióinak átértelmezésével. A probléma legfőbb oka, hogy a narratív beszédmódokból egyedül a dialógus maradt meg — hol explicit, hol implicit formában megjelenítve. A minimalizált elbeszéléseket csupán a sűrítés, tömörítés eljárásai kötik az irodalomhoz. Ezért fel kívánom vetni a kérdést, hogy a magyar novellahagyomány mely vonulatába illeszthető be ÖRKÉNY; a szakirodalomban MÁRAI – KOSZTOLÁNYI-féle vonalnak nevezett hagyományon kívül felvethető-e egy másfajta hagyomány és az azzal való kapcsolat?

Fontosnak tartom az elbeszélés, a novella, a rövidtörténet, a dialogikus rövidtörténet műfajpoétikai vizsgálatát illetve műfaji megkülönböztetését. Ehhez szorosan kapcsolódik a beszéd(orális)műfajok és irodalmi műfajok megkülönböztetésének problémája, valamint az úgynevezett prózapoétikai szintek – történet, elbeszélés-történet, narratív szöveg – külön-külön való vizsgálata.

Állíthatjuk-e tehát, hogy az egyperces novelláknak léteznek előképei, s ezek az előképek a korai művekben keresendők? Ha igen, akkor érdemes megvizsgálni, milyen „lecsupaszításon” estek keresztül a novellák, amíg a narráció látszólagos eltűnésétől eljutottak a szereplők párbeszédeiben megjelenített cselekményig. Megfigyelhető, hogyan veszik át a dialógusok a struktúraalakító főszerepet, s ennek köszönhetően hogyan alakul át, illetve módosul az összes narratív alaptényező szerepköre.

A dialógusra épülő szerkezeteknél tehát szisztematikus redukció figyelhető meg. Úgy gondolom, ez nemcsak egy adott műfajon belül, hanem különböző műfajok között is lehetséges, amely műfajváltáshoz is vezethet. Ennek vizsgálatához szükség van a szövegnyelvészet bevonására is. A műfajok közti redukciós lánc tipologizálása segíthet eljutni azokhoz az egyszerű formákhoz, melyeknek kutatása több problémát vetett fel eddig is: van-e létjogosultsága pl. a közmondásnak, mint önálló műfajnak? Vagy a hagyományos szakirodalomban a műmag és a motívum közé tett egyenlőségjel továbbra is fennállhat-e?

Mindezekhez a kérdésekhez szorosan kapcsolódik a folklór felőli alapos és az eddigi vizsgálatoknál mélyebb megközelítés. Ennek segítségével bemutatható az egypercesek és a vicc egymásra találása; találkozási formáik rendszerezése pedig hozzájárul a viccek különféle tipologizálásához, a zsidó viccnek az orális hagyományban és a kultúrában betöltött szerepének az eddigieknél mélyebb feltárásához. Az egypercesek elemzésekor elkerülhetetlen az úgynevezett városi folklór, a vicc és humorformák nyelvi fordulatainak vizsgálata. Ez visszacsatolható a fentebb említett szóbeli műfajokhoz (egyszerű formák), illetve a kanonizált folklóralakzatokhoz. Ebből adódott a felismerés, hogy a hagyományos irodalmi stílustól eltérő beszédmódor és kifejezésformák nem vezethetők vissza konkrét, kanonizált irodalmi műfajokra, de néhány irodalmon kívüli műfaj meghatározó részét képezi az egyperceseknek nevezett sajátos epikai alakzatoknak. Az orális hagyomány felől jövő ösztönzés, s az egyszerű formák kutatásának további differenciálásához, tisztázásához Monika FLUDERNIK 'természetes' narratológia ('natural' narratology) fogalmának bevezetését tartom szükségesnek.

Az így létrejött szövegek, szövegvilágok vizsgálatakor egy új, eddig alig használt megközelítést alkalmazok: Basil BERNSTEIN "korlátozott kódjai" segítségével próbálom meg bemutatni a befogadók, a mű és a szerző kapcsolatát. Ehhez nem csupán az irodalmi formák vizsgálata szükséges, hanem elengedhetetlenül fontos a szövegek behelyezése egy tágabb, kulturális-társadalmi és mindezek mögött álló nyelvi kontextusba, valamint az ezekhez szorosan kötődő irodalmon kívüli formák beemelése az irodalomelméleti elemzésekbe.

A grammatikai szerkezetek, BERNSTEIN "korlátozott kódjai" tökéletesen fedik a retorikai műveletekkel végzett struktúraelemzést (VAN DIJK). A vicckre épülő dokumentumparódiák pedig ráépíthetők – mind szerkezetileg, mind tartalmilag – ezekre a grammatikai és retorikai struktúrákra. Ennek eredményeként megmutatkozik egy történelmi tabló, melynek elemeit az egyperces novellák adják. A teremtett világok nyelvészociológiai háttere lehetővé teszi ennek az új narratívának a többféle szempontból történő vizsgálatát. A nyelvi heterogenitás természetesen magával hozza a műfajok és poétikai formák változatosságát, egymás mellé rendeltségét.

Erre alapozva lehet folytatni a megkezdett munkát, főként az „összetett regény” és a ciklusrendezés problematikájának tisztázásával. Ebben nagy szerepe van az egyszerű formák további vizsgálatának. Az egyperces novellák folklór felől jövő ösztönzése felveti a variabilitás kérdését: mennyiben változik meg a novellák helyzete és ebből adódó értelmezésük, ha a szövegeket önmagukban álló invariánsoknak tekintem – s mennyiben, ha leírt orális formának kezelem, ami az interpretációs játékok révén kiegészül: ilyenkor tovább íródik pl. az olvasóban, tehát variánsként működik.

Mivel nincs két egyforma ember, nincs két egyforma nyelv sem, tehát eleve nem létezhet két tökéletesen egyforma világ, két tökéletesen egyforma interpretáció sem. Mi, különböző értelmező közösségekhez tartozó olvasók, a szerző által leredukált szövegekre a szövegek intencióinak megfelelően kénytelenek vagyunk mindig más értelmezői pozícióból rálátni. Tehát ÖRKÉNY egypercesei radikálisan megújuló olvasói, megértési, interpretálói stratégiákat követelnek.

A köztük lévő eltérések révén kommunikálunk egymással, működtetjük értelmezéseinket. Ezek folytonos változásban, állandó mozgásban vannak. Az így létrejövő dialógusok révén – akár egymás mellett, akár egymás ellen szólnak – jelöljük ki az értelmezői közösségeket, melyekhez tartozunk.

A felsorolt vizsgálati szempontok és az új módszertani lehetőségeket biztosító szociolingvisztika nemcsak az ÖRKÉNY-kutatások továbbviteléhez, hanem a novellaforma átalakulásának, legfőképpen XX. századi változásának feldolgozásához is hozzájárulhatnak.

PUBLIKÁCIÓK JEGYZÉKE

Dolgozatok, kritikák

1. *Stilisztika. Retorika.* In: *Multimédiás cd-room a középiskolás nyelvtan anyag oktatásához.* Műszaki Könyvkiadó (Kiadás alatt, Budapest 2004.)
2. *Vicc és egypercesek.* In: *Szemafor. Tanulmányok a modern magyar irodalom köréből.* (Kiadás alatt, Szeged 2004.)
3. *Nyelv és hatalom. Örkeny egypercesei.* In: *Kultúra és hatalom. Az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus anyagának tanulmánykötete.* (Kiadás alatt, 2002.)
4. *Mikszáth novellák elemzése a lehetséges világok elmélete alapján.* In: *Szép Literaturai Ajándék* (Kiadás alatt, Pécs 2002.)
5. *Beszélgetőfüzetek: próza/vers.* In: *"Nem használ komolyan semmi csak rövid időre"* Papírborítás V. Pécs-Szeged, 2000. Szerk.: Deák Botond, Mekis D. János, Müllner András pp. 67-71.
6. *Elfogultan. Domokos Johanna: Prélude című kötetéről.* In: *Korunk* 1995/8. pp.117-118
7. *Hangulatok. Cseh Katalin Szófogatókozás című kötetéről.* In: *Korunk* 1995/6. pp.122-123
8. *A tunhuangi „Ezer Buddha barlangtemplomok” Tang-kori falfestményei.* In: *Acta Iuvenum Antik és posztmodern (Irodalomtudományi és -elméleti tanulmányok)* JATEPress, 1994. Szeged, szerk.: Fried István pp.197-211
9. *The Culture and Identity of Transsylvanian Immigrants to Hungary. An Interview with B.E.* In: *Hungarians in Transition. Interviews with Citizens of the Nineties.* McFarland & Company, Jefferson, North Carolina, and London, ed: Cooper, Leland R. and Andrea Kenesei, 1993. pp. 36-487.

10. *Benyomások Kundera "elviselhetetlen könnyűségéről". Milan Kundera: A regény művészete.* In: Hét Világ 6. é.n. pp. 54-56
11. *Nabokov: Végzetes végjáték.* In: Hét Világ 5. é.n.

Szövegkiadások

1. *Füst Milán hanganyagok a Rádióban.* (munkatársként, kiadás alatt, Gradus ad Pamassum, 2002.) (Részlet: Füst Milán-dialógusok. Anonymus Kiadó, Budapest 2000. Szerk.: Kovács Kristóf András és Szabolcsi Miklós)
2. *Füst Milán: Napló.* (Teljes szövegkiadás, munkatársként a sajtó alá rendezésben, Fekete Sas Kiadó, 1999.)

Fordítások

1. *Arnaut Daniel: Levelet, virágot lát szemem.* (fordítás és átdolgozás olasz nyelvből) In: Pompeji 1993/1-2. pp. 199-200

Előadások, konferenciák

1. *Rövidtörténet és vicc.* 2001. november 8. Szeged, Szemafor. Modern Magyar Irodalmi Műhely előadásai
2. *Nyelv és hatalom. Örkeny egypercesei.* 2001. augusztus 6-10. Jyväskylä, Finnország, V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus
3. *Szociolingvisztikai módszerek az Egyperces novellák kutatásában.* 2001. április 18. Szeged, Felolvasóülés. Szigeti Lajos Sándor köszöntése 50. születésnapján
4. *Korlátok és kódok Örkeny egypercesiben.* 2000. november 2. Szeged, *Nyelv és hatalom* szimpózium

5. *Babits modernsége (Beszélgetőfüzetek)*. 1999. július 28 - augusztus 1. Sellyei Irodalmi és Bölcséleti Tábor
6. *Órley és Illyés*. 1998. október 29-30. Szekszárd, Illyés Gyula Pedagógiai Főiskola, *Petőfi és Illyés évfordulók*-konferencia
7. *Martin Buber dialogikus filozófiája*. 1996. március 16. JPTE Irodalom Tanszék
8. *A magyarországi haszidizmus*. 1995. november 8. Kecskeméti Zsidó Hitközség meghívására
9. *A költő szó terminológiája a 17. századi közköltészetben. (PC-csoporttal közösen)* 1992. Tata, Régi Magyar Irodalmi Konferencia